

studying legal education, in particular its effectiveness in the context of legal action. The conclusion on the need for proper implementation of legal education in the country and identified its main task in the conditions of today.

Key words: civic education, morality, civil society, law, legal education, legal culture, legal education.

УДК 340.1

*Сергій Миколайович Капишін,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ІДЕЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (ПРАВЗАКОННОСТІ) В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Сприйняття українською правовою наукою ідеї верховенства права, універсалізація прав людини, глобальна модернізація української правової системи зміцнюють усталені уявлення про законність, право та правозаконність, особливо в аспекті захисту прав і свобод людини. У наш час, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду й відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, постає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі, що є першочерговим завданням як теоретиків права, так і практиків.

У сучасних умовах демократичного суспільства розвиток українського права пов'язаний із запровадженням ідеї верховенства права і захистом прав людини. У зв'язку з цим проявляється гостра необхідність у подальшій розробці питань правозаконності, об'єднання для цього зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції.

Навряд чи сьогодні знайдеться вчений чи політик, який відкрито виступає проти необхідності режиму правозаконності в процесі управління соціально-політичною системою. Однак цей факт не свідчить про одностайність у поглядах і думках з приводу шляхів і способів його втілення у реальне життя, визначення відповідних цілей і завдань.

Світова наукова думка в галузі права кульмінацію переосмислення уявлень про законність пов'язує із сучасним відродженням ідеї правозаконності (*rule of law*). Однак для сучасної української юриспруденції таке явище досить нове, і внаслідок цього маловивчене. Традиційним для представників вітчизняної правової науки було дослідження категорії «законності». Особливо актуальними для дослідження правозаконності є праці зарубіжних правознавців ліберального напрямку: А. Дайсі, М. Оукшота, Ф. Хайєка, у яких правозаконність (*rule of law*) була концептуально розроблена.

У розвиток цього вчення наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи: М. Драгоманов, С. Котляревський, М. Палієнко та ін.

Серед сучасних українських правознавців проблему законності вивчали В. Бабкін, В. Головченко, В. Зенін, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Мироненко, В. Сіренко, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін.

Так, у своїй праці «Верховенство права: Українські реалії та перспективи» М. Козюбра зазначає, що все частіше верховенство права як принцип фіксується у національних конституціях і законах, він активно оперує міжнародними і національними судами. Не залишилася осторонь цієї безпрецедентної підтримки ідеалу верховенства права й Україна. На його адресу лунають панегірики з вуст державних і політичних діячів України, без нього не обходиться жодна програма численних політичних партій, він широко використовується у законодавчій практиці, у наукових працях вітчизняних правознавців, політологів, філософів, соціологів, представників інших галузей гуманітарного знання.

М. Козюбра наголошує, що надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якимсь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. У понятті верховенства права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд. Усе це робить категорію «верховенство права» досить динамічною, що не дає змоги втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції.

Одне з провідних місць відведено принципу верховенства права також Конституцією України (ст. 8). Причому Україна є чи не єдиною державою, в Основному Законі якої зафіксовано положення не тільки про верховенство права, бастионом якого вважається Велика Британія («*The Rule of Law*»), а й положення про правову державу, яку небезпідставно іменують німецьким винаходом («*Rechtsstaat*») [1, с. 6–7].

В історії правознавства вперше проаналізував категорію правозаконності англійський юрист А. Дайсі. У своїй монографії «Конституційне право» автор визначав правозаконність «як абсолютний авторитет і верховенство чинного законодавства, які протиставляються довільним розпорядженням влади, що виключають не тільки свавілля з боку уряду, а й саму можливість діяти в якихось ситуаціях на свій розсуд». У працях А. Дайсі поняття «правозаконність» виступало синонімом поняття «верховенство права». Принципово важливим для розуміння категорії правозаконності є поняття права, сформульоване ним: «Право – це вираження прав людини, яке встановлюється і проведене в життя судами». Права людини – об'єктивна категорія, «вони виходять за рамки закону, в тому сенсі, що існували до появи законів» [2, с. 196].

Дослідження положень основоположних правових документів дало А. Дайсі достатні підстави для оголошення правозаконності основним принципом британської конституції та виділення трьох положень, що становлять фундамент концепції правозаконності, серед яких: не понесення особою покарання без порушення особистістю закону; жодна людина не стоїть над законом; конституційні закони є не джерелом, а наслідком прав людини.

Висловлені А. Дайсі позиції стосовно стримувань і протидій державної влади якраз і можуть слугувати гарантіями забезпечення прав і свобод людини та бути обмежувальним бар'єром для зловживання законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади.

Концепція правозаконності мала опонентів серед представників англійської правової думки. Одним із головних опонентів був А. Дженінгс, який назвав конструкцію правозаконності «приматом політики вігів». Так, у його праці «Закон і конституція» концепція правозаконності піддається критиці [3, с. 123]. На його думку, конструкція правозаконності надає дуже велике значення проблемі прав особистості та спростовує положення про перешкоджання перевищенню прав владою саме у судовому порядку [3, с. 132].

Інше більш вузьке розуміння правозаконності виникло в Німеччині в рамках континентальної концепції правової держави (*Rechtsstaat*). У працях німецьких правознавців К. Велькера, О. Гірке, Р. фон Моля, Дж. Штала було детально розроблено «формальне» поняття правозаконності як зв'язаності державної влади позитивним правом.

Ф. Хайєк, аналізуючи і зіставляючи ідеї А. Дайсі та представників континентальної теорії законності, пропонує власну інтерпретацію цієї концепції. Згідно з його постулатами конструкція правозаконності полягає не стільки у вимозі дотримання верховенства права, скільки в розрізненні формального і субстанціонального розуміння права. Субстанціональна концепція права означає, що закон повинен нести в собі певні властивості згідно з принципом правління права. Формальна – «вимагає лише того, щоб дії уряду були узаконені легістратурою» [4, с. 128].

На думку Ф. Хайєка, свобода не може існувати без певних обмежень, оскільки «справжня свобода усвідомлює свої межі».

На суспільному рівні варто визначити, що передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба у збереженні цінності людського суспільства, опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню суспільного організму, закріплюють такі умови діяльності індивідів, що дають можливість задовольняти свої потреби та не заважають усім іншим робити те саме. Сприймаючи законність як особливий режим, можна за певних умов закріплювати панування закону в суспільних відносинах, а отже, в усіх пов'язаних із державою політичних відносинах. Однак панування закону повинно розумітися лише в тому сенсі, що відносини мають складатися «законовідповідно», поведінка їх суб'єктів повинна враховувати потреби законодавства, а невиконання юридичних обов'язків повинно тягти за собою передбачену законом відповідальність [5, с. 3].

Загальні міркування про право у високому (гуманістичному) його значенні мало чого варті, якщо ідея права не формується в єдності з ідеєю законності – такого правового пристрою, який функціонує настільки ж твердо, непохитно, явно і незмінно, як закон природи, тобто як правозаконність.

У правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого примусу. Законність гарантується системою соціальних і політико-правових чинників, до яких варто віднести: забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини й основних свобод; проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції; вдосконалення правових норм, пов'язаних із безоплатною правовою допомогою та ін.

Необхідно зазначити, що законність є найадекватнішою формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законністю є вимога дотримуватися такого масштабу, а режим законності – стан суспільних відносин, за якого цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права [5, с. 3].

Дотримання законів, які санкціонують свавілля, не в змозі забезпечити режим законності, навпаки, воно розкитує законність та існуючий правопорядок. За протиправного режиму не може бути право-

мірних дій. Це пояснюється двома обставинами: по-перше, тим, що акти влади, які санкціонують свавілля, не мають юридичних норм, що віддзеркалюють об'єктивну необхідність (чинник об'єктивної якості); по-друге, тим, що такі акти виключають широке використання суб'єктивних прав, які б передбачали вимоги значної кількості суб'єктів суспільства виконувати юридичні обов'язки; акти свавілля практично повністю віддаляють законність від інтересів більшості населення (чинник суб'єктивного порядку).

Законність, попри всі історичні метаморфози, залишається саме законністю, порядком, устроєм чи улаштуванням найсуворішого дотримання вираженого в законах та інших юридичних актах діючого позитивного права. А оскільки в сучасному громадянському суспільстві правовий порядок, інакше кажучи – правовий устрій, покликаний виражати законність, ґрунтується на гуманістичному праві, а отже, передусім на природних невід'ємних правах людини, то і сам устрій юридичних відносин має набувати своєрідного природно-правового характеру. Тобто має ставати настільки обов'язковим і жорстким, як і сама природа [6, с. 467].

Найважливіша відмінна риса правозаконності полягає в тому, що окрема людина постає за свого природного, природженого статусу як вільна особистість, а тому існує загальна можливість кожному вчиняти по своїй волі, за своїм розсудом – скрізь, у будь-якому випадку, без будь-якого дозволу, лише б ця дія не була прямо заборонена законом. При цьому є низка сфер у житті суспільства (охорона здоров'я, дорожнього руху, використання шкідливих для людини речовин, безпека людей тощо), де дозвільні начала зберігають істотне значення і для окремої людини. Але це не змінює суті загальнодозвільного принципу, що має пріоритетне значення для особистості, окремої людини.

Відзначимо, що загальнодозвільний принцип щодо громадян був урочисто проголошений у документі Французької революції – Декларації прав людини і громадянина. У статті 5 Декларації записано: «Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом» [7, с. 1].

Загальнодозвільне начало є основою презумпції правомірності поведінки, яка означає, що будь-який вчинок, який завгодно акт поведінки громадян або їх об'єднань вважається правомірним, поки не встановлено у належних процедурах невідповідність цієї поведінки закону, тобто поки не встановлено у діях згаданої особи події правопорушення.

Певною мірою така вимога перекривається широко відомою презумпцією невинуватості, яка охоплює сферу діяльності правоохоронних установ, судово-процесуальні відносини. Вимога визнання початкової правомірності поведінки всіх громадян має загальносуспільне значення і поряд з інститутом прав людини ставить владні органи в залежний стан від статусу громадян, а в ситуаціях, коли виникає питання про юридичну відповідальність, зобов'язує їх до розгляду винуватості кого-небудь встановлювати саме подію правопорушення (злочину).

В умовах недосконалості законотворчої діяльності, примітивізація конструкції законності фактично позбавляє українських громадян права вимоги зміни чи скасування «правопорушуючих» законів, що обмежують або порушують права людини. Формальна концепція законності сприяє збереженню в українському суспільстві стереотипу «культури скарги», відповідно до якої будь-яка спроба звернення до суду розглядається як щось марне.

При дослідженні питання правозаконності виникає теоретична проблема, яка стосується «правового» і «неправового» закону. Ця концепція є однією зі складових ліберально-юридичного підходу до праворозуміння. Так, В. Нерсисянц під правом розуміє загальнообов'язкову систему норм, які відповідають принципу формальної рівності, та може збігатися чи не збігатися з формою його вираження – законом. У першому випадку закон вважається правовим, у другому – неправовим. Звідси висновок: загальнообов'язковим є тільки правовий закон [8, с. 789].

У цьому питанні Ю. Шемшученко вбачає щонайменше три аспекти. Перший із них стосується структури закону. Її становлять норми права, і у цьому значенні кожний закон є правовим актом з усіма наслідками, що з нього випливають.

Другий аспект пов'язаний зі змістом закону. Останній має враховувати загальновизнані принципи права (рівності, справедливості, гуманізму тощо). Але внаслідок суб'єктивних й об'єктивних обставин так буває не завжди. В останньому випадку йдеться про неякісні закони.

Говорити про те, що такі закони є «неправовими» можна тільки з певною мірою умовності, бо для доведення цього потрібні відповідні легітимні структури та процедури. Однією з них є визнання Конституційним Судом України неконституційності того або іншого закону, і тільки після цього можна без застережень говорити про те, що відповідний закон був «неправовим».

Третій аспект стосується суб'єктивного тлумачення закону в процесі його застосування. Тут концепція «правового і неправового» закону є теоретичним підґрунтям для довільних дій певних політичних сил чи інших суб'єктів правовідносин. Абстрактні міркування, які протиставляють «добре» право

«поганому» законодавстві, є в своїй основі деструктивними. Вони не тільки підривають повагу до закону, а й суперечать принципіві, за яким закон діє доти, доки не буде скасований у встановленому порядку.

Таким чином, концепція «правового і неправового» закону при її зовнішній привабливості має свою невизначеність. Беззастережне сприйняття її пов'язане із загрозою ерозії законності в країні [9, с. 37].

Навряд чи треба говорити, що якість законів безпосередньо впливає на їх престиж у суспільстві. А вже закон повинен бути не тільки написаний, прийнятий та офіційно опублікований, а й зрозумілий та усвідомлений тим, кому його належить виконувати. Правозастосовувачам повинно бути зрозумілим, як співвідноситься новий закон із раніше виданими, як він вбудовується у загальну систему законодавства, які конкретні дії на виконання нового закону вимагаються від них самих. На жаль, якість нашого законодавства ще далека від бажаного, що аж ніяк не сприяє вирішенню одного з основних на сьогодні завдань – встановлення у країні правового порядку і формування режиму ефективної правозаконності.

Використані джерела

1. Козюбра М. Верховенство права: Українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–19.
2. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение к изучению английской конституции / А. В. Дайси. – М., 1905. – 696 с.
3. Jeunings A. The law and constitution / A. Jeunings. – London : Univ. Of London Press, 1959. – 309 p.
4. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. фон Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 123–131.
5. Онїщенко Н. М. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін // Віче. – 2012. – № 12. – С. 2–4.
6. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
7. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://constituante.livejournal.com/10253.html>.
8. Нерсесянц В. С. Право / В. С. Нерсесянц // Юридическая энциклопедия. – М. : Юристь, 2001.
9. Шемшученко Ю. С. Що є право? // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична книга, 2005. – Т. 10. – 946 с.

Капишин С. М. Ідеї верховенства права (правозаконності) в умовах сьогодення

Аналізується ідея верховенства права, розвиток її через призму історії, а також закріплення цього принципу в Конституції України. Досліджується зв'язок правозаконності із законністю та основними правами і свободами людини. По-рушується теоретичне питання щодо правового та неправового закону.

Ключові слова: право, закон, верховенство права, правозаконність, права людини, правомірність поведінки.

Капышин С. Н. Идеи верховенства права (правозаконности) в условиях настоящего времени

Анализируется идея верховенства права, развитие ее через призму истории, а также закрепление этого принципа в Конституции Украины. Изучается связь правозаконности с законностью и основными правами и свободами человека. Поднимается теоретический вопрос относительно правовых и неправовых законов.

Ключевые слова: право, закон, верховенство права, правозаконность, права человека, правомерность поведения.

Kapyshin S. Ideas of rule of law in works of philosophers in present conditions

Ideas of Rule of Law, its historical development, and securement of this principle in Constitution of Ukraine are analyzed. Connection of Rule of Law with legality and fundamental human rights and freedoms is noted. Theoretical issue regarding legal and not legal laws is raised.

Key words: right, law, Rule of Law, human rights, lawfulness of behavior.

УДК 340.137 (477)

*Наталія Олександрівна Клещенко,
аспірантка кафедри теорії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ УНІФІКАЦІЇ ПРАВА

Нинішні тенденції суспільного світового розвитку, що відбуваються в останні декілька десятиліть, поставили перед правовою наукою цілу низку складних теоретичних і практичних завдань, від ефективності вирішення яких залежатиме подальший розвиток України як держави в цілому. Одним із таких завдань є приведення національного законодавства в єдину узгоджену, систематизовану структуру.

На сьогодні досить складно говорити про ефективність українського законодавства, оскільки на практиці в кожному конкретному випадку ефективність правового акта може бути різною [1, с. 13].